

ארבע רוחות השמים במקרא ובפירוש רש"י*

תקציר

ארבע רוחות השמים נזכרו במקרא בכינויים שונים, כאשר צד מזרח היה הכיוון הדומיננטי ביותר. במאמר זה אנו סוקרים את ההסברים השונים במקרא ובתורות-העולם הקדום לחשיבותו של כיוון מזרח – 'קדמה', כלומר הכיוון שפונים אליו. אחת מהרעיונות לחשיבות כיוון מזרח בתקופת-המקרא הוא השימוש באוריינטציה זו, גם כאשר האדם המתואר בפסוקים – מפנה את פניו לכיוון ההפוך. במאמר זה מוצגת גם פרשנותו של רש"י לארבע רוחות השמים, שניתן לראות בה שימוש סמלי מבחינה רוחנית, ללא מחויבות לדיוק גאוגרפי.

מילות מפתח: ארבע רוחות השמים; קדם; קדמה; פרשנות רש"י.

לארבע רוחות השמים, שהיו מוכרות בתקופה המקראית, היו מספר כינויים: "ארבע רוחות השמים" (זכריה ב 10; ו 5; דניאל ח 8; יא 4); "ארבע קצות השמים" (ירמיה מט 36); או "ארבע כנפות הארץ" (ישעיה יא 12; יחזקאל ז 2).

צד מזרח היה הכיוון הדומיננטי ביותר מתוך ארבע רוחות השמים בתרבות העולם הקדום. דבר זה בא לידי ביטוי בכינוי מזרח: 'קדמה', כלומר, הכיוון שפונים אליו.¹ בהתאמה לאוריינטציה זו,² נקבעו כל שאר רוחות השמים (אחור – מערב, ימין – דרום, ושמאל – צפון).³

* מחקר זה הוא חלק מעבודת הדוקטורט, שכתבתי בהנחיית פרופ' יוסף עופר וד"ר יגאל לוי על הנושא: 'גישתם הפרשנית של רש"י, רשב"ם, רד"ק ורמב"ן לנושאים גאוגרפיים במקרא', אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן, תשס"א.

1. קמרון מביא ראיות לכך מענפים שונים של הלשונות השמיות: באכדית – pani (פנים, מזרח), בארמית של קומרן – קדמ(ין), באוגריתית – קדם, ראו א' קמרון, 'שמות רוחות השמיים במקורותינו הקדומים', **בית מקרא**, 25 (תש"ם), עמ' 43.
2. מילה זו, שמקורה בלטינית Oriens ('מזרח'), נקשרה בעבר עם כיוון מזרח, אך בעידן המודרני השתמשו במילה כהתמצאות – בלי קשר לצפון. כינויים של רוחות-השמים תואמים את הגאוגרפיה של ארץ ישראל. במצרים, לדוגמה, כיוון דרום היה למעלה. במפת-הפסיפס, הנמצאת ברצפת כנסייה במידבא – אפשר לראות, שכיוון ההסתכלות במפת ארץ ישראל הוא למזרח – למרות מיקומה של מידבא מזרחית לארץ ישראל. ראו נ' קדמון, 'מפת מידבא: היבטים קרטוגרפיים של יצירה טופולוגית חדשנית', **אריאל**, 116 (תשנ"ו), עמ' 95-94.
3. זיהוי צד שמאל כצפון – נזכר במקומות רבים במקרא (בראשית יג 9; שם יד 15; יהושע יט 27 ועוד), וכן בערבית המילה 'שמאל' (شمال) – פירושה: צפון.

כך מגדיר זאת רש"י בפירושו לשמות כז 13 :

"לפאת קדמה מזרחה – פני המזרח. 'קדם' – לשון 'פנים', 'אחור' – לשון 'אַחֲרָיִם'; לפיכך מזרח קרוי 'קדם' שהוא פנים, ומערב קרוי 'אחור', כמה דאת אמר "הים האחרון" (דברים יא, כד): "ימא מערבאה" (ת"א)."⁴

כיו"ב – רש"י בפירושו לאיוב כג 8 אומר :

"קדם' – מזרח, שנאמר 'קדמה מזרחה' (שמות כז 13). אחור – מערב. הואיל והמזרח – קדמת עולם, נמצא המערב – אחוריו של עולם."⁵

הסתכלות זו בכיווני ארבע רוחות השמים בימי-קדם הייתה מוסכמה תרבותית. לכן, גם כאשר הפנה אדם את פניו לכיוון מערב, כונה כיוון מערב: הצד האחורי, שהוא הכיוון המוחלט, ולא הכיוון היחסי של אותו אדם.

קיימות במקרא מספר דוגמאות המאששות זאת :

א. כאשר ה' אמר למשה לעלות אל הר נבו ולהסתכל בכיוון ארץ-ישראל, הפנה משה את פניו לכיוון מערב. למרות זאת השתמש ה' במילה 'תימנה' (ימין) – כדי לתאר את צד דרום, אשר נמצא בשמאלו של משה: "עֲלֵה רֹאשׁ הַפְּסָגָה וְשֵׂא עֵינֶיךָ יָמָה וְצַפְנָה וְתִימְנָה וּמִזְרָחָה..." (דברים ג 27).⁶

ב. לפני תיאור כניסת בני-ישראל לארץ – עמד משה בהר נבו, כשפניו לכיוון מערב, ולמרות זאת כינה הכתוב את הים הגדול הנמצא מלפניו – בשם: 'הים האחרון' (דברים לד 2), ולא 'הים הקדמוני', כפי שלכאורה היה ניתן לצפות, אם הכיוון היה על-פי מיקומו האישי.

לדעת הראל,⁷ ההסבר לבחירת המזרח ככיוון ראשי מכל ארבע רוחות השמים – נבע מהצורך למצוא אמצעי-התמצאות ברור במרחב. בעולם הקדום אמנם היו אמצעי-התמצאות רבים – כמו הטופוגרפיה הטבעית (פסגות-הרים, עמקים, נחלים, צורות-נוף בולטות – כתף, מעלה), התקשית (עצים בולטים, אזור מיוער, יישוב), דרכים חשובות (דרך-המלך, דרך-ההר, דרך-המדבר, דרך-הים),⁸ וכן – מקורות-מים חשובים (ים, מעיין, נחל). חרף זאת, לשמש הייתה חשיבות רבה בעולם העתיק – הן כמקור-אור, והן כמקור-חום. זריחתה בכיוון ברור ומוכר לכולם הייתה נקודת-ההתמצאות הטבעית לכיוון מזרח (מלשון זריחה), והביאה את האדם להפנות את פניו לכיוון זה.⁹ לכן נקרא כיוון מזרח – 'קדם', כי פני-האדם מופנות לשם.¹⁰

4. ויש גורסים בת"א: בתראה.

5. והשוו עוד מקומות, שרש"י הסביר בהם, ש'קדם' הוא מזרח: בראשית ג 24; יב 8; במדבר ב 3; לד 11 ועוד. הכלל העקרוני בדברי רש"י ניכר בהסבר המושג 'נגד': "נגד ההר' – למזרחו, וכל מקום שאתה מוצא 'נגד' – פנים למזרח" (רש"י לשמות יט 2).

6. יחד עם זאת, 'תימן' הוא גם שם של מקום בארץ אדום, ולכן מחליף לפעמים את 'נגבה'. עיקרון זה נכון גם בתיאורי המשכן והמחנות במדבר: צד דרום נקרא 'נגבה', גם כאשר הנגב היה מצפון למקום, שבו היה המשכן (שמות כז 9; לו 23; לח 9).

7. מ' הראל, 'האוריינטציה הגיאוגרפית ושימוש המפה בארצות המקרא', ישראל – עם וארץ, א (תשמ"ד), עמ' 163.

8. על תיאור הדרכים במקרא בליווי עדויות חוץ-מקראיות – ראו י' לוי, 'הדרכים בארץ ישראל בתקופת המקרא', מראה, I (תשס"ו), עמ' 42-25.

9. המזרח נקרא מוצא-השמש – "כי לא ממוצא וממערב, ולא ממקדבר הרים" (תהילים עה 7). כאמור, כיוון ההסתכלות במפה נובע ממוסכמה תרבותית. דוגמה לשוני במוסכמה תרבותית בתחום רוחות השמים – אנו מוצאים אצל המצרים: בעיני המצרים, הנילוס הנמצא בדרום הוא מקור העוצמה, ועל כן הכיוון הראשי במצרים הוא הדרום (לדוגמה: במפת מכרות הזהב, המתוארכת לשנת 1300 לפנה"ס, הייתה הכניסה מצד צפון לכל הפירמידות – כדי לגרום לאדם הנכנס להשתחוות לכיוון דרום. ראו הראל (לעיל הערה 7). ההשתחויה לכיוון השמש (מזרחה) – מוכרת גם בחלק מפולחן לעבודה זרה (יחזקאל ח 16), כפי שמתאר זאת פאוסט. לדבריו, מרבית

יחד עם זאת, נראה, שחשיבות המושג 'קדם' בתקופת המקרא איננו רק בהוראת כיוון, על-פי מוצא השמש, אלא הייתה התייחסות מיוחדת לצד מזרח – 'קדם', כפי שניווכח בדוגמאות הבאות:

מצד אחד, נמצאים במקרא תיאורי חכמה ועושר בקשר ל'קדם':

בלעם הגיע מהררי-קדם (במדבר כג 7); על שלמה המלך נאמר, שהיה חכם יותר מחכמת כל בני קדם ומחכמת מצרים (מלכים א ה 10),¹¹ ועל איוב נאמר, שהיה עשיר יותר מעושרם של כל בני קדם (איוב א 3).

מצד שני, קיימות קונוטציות שליליות ל'קדם':

אדם וחוה גורשו מגן-עדן, כנראה, לכיוון מזרח, שהרי הקב"ה מינה שומרים בפתח הגן – "מקדם לגן עדן", כלומר מצד מזרח (בראשית ג 24); קין ישב מקדם לעדן (שם ד 16); חטאם של אנשי דור הפלגה בבניית מגדל בבל היה, לאחר שיצאו מקדם (שם יא 2), וכפי שמובא הדבר במדרש:

ויהי בנסעם מקדם. נסעו מן מדינחא למיזל למדינחא? (=נסעו ממזרח ללכת למזרח?)!

אמר רבי אלעזר ב"ר [=בן ר'] שמעון: הסיעו עצמן מקדמונו של עולם. אמרו: אי אפשרנו (=איננו רוצים) לא בו ולא באלהותו (בראשית רבה לח, ז).

ההסבר הראשון המובא במדרש תיאר את הליכת אנשי דור הפלגה ממזרח אל המזרח מבחינה גאוגרפית, אולם לדעת ר' אלעזר, תיאור נסיעת העמים מכיוון מזרח איננו במובן הגאוגרפי, אלא במובן הרוחני – "הסיעו עצמן מקדמונו של עולם", כלומר הם אינם רוצים להאמין בבורא העולם, שהוא 'קדמונו של עולם'.

גם במקומות נוספים במקרא מופיעה התייחסות שלילית לכיוון 'קדם': אברהם גירש את בני הפילגשים לקדם (בראשית כה 6), ואת יעקב – רימה לבן בארץ בני קדם (בראשית כט 1).

את המובנים השונים לכיוון 'קדם' – ניתן להסביר על-פי העובדה, שארץ מסופוטמיה, ערש התרבות השמית וגם מקום מוצאם של האבות, הנה במזרח.¹² לכן, מצד אחד, 'קדם' הוא מקור החכמה הקדום; מצד שני, לאנשי ארץ-ישראל, 'קדם' הוא המדבר הסורי-ערבי הגדול, אשר אליו מגרשים ואליו בורחים פליטים למיניהם.

'בתי ארבעת המרחבים' הישראליים בתקופת-הברזל, ורובם של שערי-ערים ישראליות – פונים למזרח. הוא מציע לכך הסבר קוסמולוגי, ולא רק הסברים טבעיים, כגון אור ועניין אקלימי. ראו א' פאוסט, 'פתח לעבר: ארכיטקטורה, שפה וקוסמולוגיה בתקופת המלוכה', א' פאוסט וא' מאיר (עורכים), **תרבות חומרית, חברה ואידאולוגיה: כיוונים חדשים בארכיאולוגיה של ארץ-ישראל**, רמת-גן תשנ"ט, עמ' 83-90.

10. אפשרות אחרת היא לזהות את המושג 'קדם' עם המדבר, כפי שמשעה מכנה את מדבר סיני בנאומו לבני-ישראל 'מדבר קדמות' (דברים ב 26), אולם אז לא ברור, מהו מקור השם 'קדם', אלא כן נאמר, שהמדבר, שהיה גבולה המזרחי של ארץ-ישראל, וזהה עם כיוון 'קדם'.

11. אפעל מעיר, כי בכל ספרות המזרח הקדום החוץ-מקראית, לא נמצא ייחוס יצירות חכמה לנוודים ממזרח, ואולי ההשוואה ל'בני קדם' איננה קשורה למושג גאוגרפי, אלא לממד הזמן, כלומר מעידה על עתיקותה. ראו י' אפעל, 'קדם', 'בני קדם', 'ארץ (בני) קדם', **אנציקלופדיה מקראית**, ז, עמ' 28-29. מתוך השוואה לשימוש במושג 'קדם' בספרות השמית – מסביר אפעל, כי הייתה להם השקפה על העבר, כאילו הוא לפנייהם – בניגוד לעתיד שנמצא מאחוריהם, גם במקרא אפשר למצוא כמה אזכורים של (ימי) קדם כתיאור העבר: מלכים ב יט 25; ישעיה כג 7; נא 9 ועוד.

12. 'קדם' כמונח גאוגרפי-שמי לחלק המזרחי של ארץ כנען – מופיע כבר בספר סאנהת (Sinuhe) המצרי מן המאה ה-20 לפנה"ס, ראו א"פ רייני, 'עולמו של סאנהת', **באר שבע**, יט (תש"ע), עמ' 216.

משמעות סמלית-רוחנית לכיווני רוחות השמים

בפירוש רש"י מצאנו התייחסות סמלית לכיווני רוחות השמים, כאשר לא תמיד עולות בקנה אחד המשמעות הסמלית שפירש רש"י וההיבט הגאוגרפי. אפשר לתלות את הדבר בחוסר היכרותו את המציאות הגאוגרפית של הארץ, ולכן אין צורך לבחון את תיאוריו הגאוגרפיים של רש"י מנקודת-מבט של המציאות הגאוגרפית, כפי שהיא מוכרת לנו כיום.

להלן נסקור מספר דוגמאות, אשר בהן רש"י התייחס בגישה סימבולית לאזכורם של כיווני רוחות השמים – תוך השוואה להתייחסות מדרשי חז"ל לאותם פסוקים.

א. "וַיְהִי בַצֹּאת נַפְשָׁה כִּי מָתָה, וַתִּקְרָא שְׁמוֹ בֶן-אוֹנִי, וְאָבִיו קָרָא-לוֹ בְנִימִין" (בראשית לה 18).

מקורות לפירושו	רש"י
ותקרא שמו בן-אוני, בר-צערי בלשון ארמי, ואביו קרא לו בנימין, בלשון הקודש (בראשית רבה פב, ט).	בן אוני – בן צערי. בנימין – נראה בעיני: לפי שהוא לבדו נולד בארץ כנען שהוא בנגב, כשאדם בא מארם-נהרים, כמו שנאמר "בנגב בארץ כנען" (במדבר לג 40); "הלוך ונסוע הנגבה" (בראשית יב 9). בנימין – בן ימין, לשון 'צפון וימין אתה בראתם' (תה' פט 13). לפיכך הוא מלא.

לפי מדרש חז"ל, השם, שנתנה לו אמו, קשור באירוע המצער הכרוך בלידתו: 'בן-אוני', המתורגם לארמית 'בֶּר דְּנִי' (=בן צערי), ואילו השם, שנתן לו אביו – 'בנימין' הוא בשפה העברית.

רש"י הביא בפירושו את תחילת דברי המדרש, אולם איננו מרחיב כדברי המדרש על מקורות השם בשפות השונות. לעומת זאת, הוא מדגיש את השימוש באזכור צד ימין במובן הגאוגרפי של ארץ-ישראל, כלומר שמו של בנימין נגזר ממקום-לידתו בארץ-ישראל, שהוא נחשב כצד ימין.¹³ השם בנימין בשתי י¹⁴ מעיד על כך שהוא בן-ימין, כלומר בן-הדרום.¹⁵

מדוע רש"י פירש את שמו של בנימין במובן גאוגרפי – בשונה מפרשנים אחרים (ראב"ע, רשב"ם, רד"ק), שהסבירו את המילה 'ימין' במשמעות ימים (בחילופי מ-ג), כלומר בן זקונים?¹⁶

13. רמב"ן על-אתר מעיר על-פירוש רש"י, כי ארץ ישראל נמצאת מערבית לארם נהרים ולא דרומית, ולכן, לדעתו, משמעות השם בנימין איננה גאוגרפית, אלא תרגום חיובי של חוזק, שהוא הפך דברי רחל 'בן אוני': "והנכון בעיני, כי אמו קראתו בן אוני, ורצתה לומר: 'בן אבלי', מ'לחם אוני' (הושע ט 4); 'לא אכלתי באוני' (דברים כו 14); ואביו עשה מן אוני – הכה, מלשון 'כי הוא ראשית אוני' (דברים כא 17); 'ולאין אוני' עצה ירבה' (ישעיה מ 29); ולכן קרא אותו בנימין – 'בן הכה', כי החוזק הוא בימין, ולכן קראו 'בן הכה' או 'בן החוזק', כי הימין – בו הגבורה וההצלחה". גם במדרש שכל טוב לבראשית לה, מהדורת בובר, אפשר למצוא את ההסבר לצד ימין – כביטוי לחוזק, ולא להיבט גאוגרפי.

14. המופיע בכל המקרא 16 פעמים – לעומת שמו בכתוב חסר (בנימן), המופיע 151 פעמים. גם חז"ל עמדו על שינוי זה בשמו המלא של בנימין (ראו בבלי, סוטה לו, ע"ב).

15. ש"פ גלברד, **לפשוטו של רש"י**, פתח תקווה תשנ"ו, עמ' שלה. גם מדרש שכל טוב פירש את משמעות צד ימין בשמו של בנימין כפי רש"י: 'ואביו קרא לו בנימין. בלשון הקודש, בן, שמחזיק בימיני לנהלי (=לנהלני), בן ימין, שנוטה לימין ולא לשמאל...! (מדרש שכל טוב, מהדורת בובר, בראשית לה).

16. גם בנוסח השומרונים מופיע הקשר של ימים – 'בנימים'. השו"א' טל ומ' פלורנטין (מהדירים), **המישה חומשי תורה: נוסח שומרונים ונוסח המסורה**, תל-אביב תשע"א.

ייתכן, שבקריאת-שמו של בנימין בזיקה לארץ-ישראל – רצה יעקב להדגיש, על-פי פירוש רש"י, את השינוי הקיים בין בנימין לבין אָחיו שנולדו בחוץ, לא רק מבחינה גאוגרפית 'טכנית', אלא גם **מבחינה רוחנית**: בהעדפת ארץ-ישראל על-פני חוץ. הסבר זה של רש"י תואם את דברי-המדרש, שהסבירו את עדיפותו הרוחנית של בנימין על שאר השבטים: "מפני מה זכה בנימין, שתשרה שכנה בחלקו? מפני שכל השבטים נולדו בחוצה לארץ, ובנימין נולד בארץ-ישראל".¹⁷

ב. "...ויסע לוט מקדם ויפָּרְדוּ אִישׁ מֵעַל אָחִיו" (בראשית יג 11).

רש"י	מקורות לפירוש
מקדם – נסע מאצל אברם והלך לו למערבו של אברם; נמצא נוסע ממזרח למערב.	ונטל לוט ממדינחא (תרגום "יונתן")
ומדרש אגדה: הסיע עצמו מקדמונו של עולם, אמר: אי איפשי לא באברהם ולא באלהיו.	הסיע עצמו מקדמונו של עולם, אמר: אי איפשי לא באברם ולא באלוהו (בראשית רבה מא, ז)

בעקבות מריבת רועי אברהם ורועי לוט – הציע אברהם ללוט, בהיותם בסמוך לבית-אל, להיפרד לאחד הצדדים: שמאל (צפון) או ימין (דרום). לוט התעלם מהאפשרויות שניתנו לו והעדיף ללכת לכיוון מזרח, לסדום.

רש"י, על-פי דברי המדרש, מדגיש כי לבחירתו זו של לוט יש הסבר משמעותי יותר מאשר כיוון גאוגרפי או תועלת כלכלית:

"ויסע לוט מקדם" – הסביר רש"י על-פי המדרש, כי לוט "הסיע עצמו מקדמונו של עולם", כלומר רצה להתרחק מחיי-התלות של רועה-הצאן במי-גשמים ובקשר הרוחני עם הקב"ה,¹⁸ ולכן העדיף מקום, אשר בו אין לצאנו מחסור במרעה:¹⁹ "וישא לוט את עיניו וירא את כל ככר הירדן, כי כלה משקה..." (בראשית יג 10) – כפי שאפשר להשוות זאת לאזורים הפוריים במצרים – "...כגן ה' כארץ מצרים (שם)", אשר ממנה הגיע לאחרונה.

על הבעיה הפרשנית-גאוגרפית בפשט הפסוק – עמדו פרשנים וחוקרים רבים. חלק מהפרשנים טוענים, כי יש לפרש את המילה 'מקדם' על-פי חילופי-בכל"ם: 'ילקדם'²⁰ או 'בקדם'.²¹

כפי שניתן לראות, הושפע רש"י מתרגום "יונתן", והרחיב את דבריו ואמר, שלוט נסע מהמזרח לכיוון מערב. פירושו של רש"י תמוה, שהרי ניכר מפירושו, שידע היכן סדום נמצאת (ליד ים המלח), ולכן הוא קורא לים המלח 'ימה של סדום' (רש"י ליחזקאל מז 8). הוא אף תיאר את התופעה הייחודית של ריבוי המלח: 'בימה של סדום דמליח טובא, ואין רוחצין בה אלא

17. ילקוט שמעוני פרשת וזאת-הברכה, רמז תתקנז.

18. "והיה אם שמע תשמעו אל מצותי... ונתתי מטר ארצכם בעתו יורה ומלקוש..." (דברים יא 13-14).

19. סדום – sādū, שם-עצם, הנפוץ בבבלית חדשה ובבבלית ספרותית (CAD 'sādu', p.20) – במוכן של מְרָעָה. משמעות זו כמקור לשם העיר – תואמת את התיאור המקראי של סדום בעיניו של לוט, רועה-הצאן, לפני שה' השחית אותה (בראשית יג 10).

20. כפי שעשו תרגומים אחרים, ראו פירוש אצל י' אליצור, **ישראל והמקרא**, בעריכת י' אליצור וע' פריש, רמת-גן תש"ס, עמ' 25.

21. כפי שמפרשים בן-ישר ונאור – ראו פירוש אצל אליצור (שם), עמ' 26.

לרפואה' (רש"י, בבלי שבת קט, ע"א).²²

לפי דברי רמב"ן, לא קיימת בעיה גאוגרפית, של הליכת לוט ממערב למזרח, כי לדעתו, דברי אברהם ללוט בעניין ההיפרדות ביניהם – נעשתה במזרח: "...עתה היה במזרח ואחר כן הלך אל ארץ פלשתים שהוא (=שהיא) במערב..." (רמב"ן לבראשית יג 17).

על תחילת פירושו של רש"י בפסוק זה, שהושפע מתרגום "יונתן" – העירו פרשנים וחוקרים רבים כי טעה,²³ והיו שהציעו הצעות דחוקות.²⁴ אנו מסכימים, שקיים קושי בהבנת פשט הכתוב במובן גאוגרפי, וכן קיימת בעיה בהבנת דבריו של רש"י: 'נמצא נוסע ממזרח למערב', אשר מהם משתמע, כי לוט הלך למערב – דבר שאיננו אפשרי מההיבט הגאוגרפי, משום שהוא הלך לסדום, הנמצאת דרומית-מזרחית לבית-אל.

אליצור התייחס לחלק השני בפירושו של רש"י והסביר, כי פירוש הדרש של רש"י למילה 'מקדם' – מבוסס על רמז, המצוי בפשוטי-המקראות, שזכרו קודם לכן:

בקשר לבניית-המזבח והקרת-הקרן בבית-אל – נאמר על אברם: "ויקרא בשם ה'" (בראשית יב 8), לאחר שבנה את המזבח: "ויבן שם מזבח לה'" (שם), ועל מיקומו המדויק של המזבח נאמר, שהיה בהר 'מקדם לבית-אל, בית-אל – מים, והעי – מקדם' (שם). לפי דבריו, יציאת לוט 'מקדם' מחזירה אותנו אסוציאטיבית **מבחינה רוחנית** אל ההר המיוחד: "עד המקום, אשר היה שם אֶהֱלֶה בתחלה, בין בית-אל ובין העי" (בראשית יג 3), ואל מיקומו של המזבח: "אל מקום המזבח, אשר עשה שם בראשונה" (שם יג 4), ואל הקריאה בשם ה': "ויקרא שם אברם בשם ה'" (שם). לכן, עזיבתו של לוט איננה מוסברת רק מבחינה גאוגרפית (לאיזה כיוון הלך), אלא מבחינה רוחנית ("הסיע עצמו מקדמונו של עולם", כלומר הוא איננו קורא בשם ה', כפי שפירש רש"י).

דבריו של אליצור אינם מיישבים את הפער שבין פירוש רש"י לבין המציאות הגאוגרפית, אלא אם כן נאמר, שגם פירושו הראשון של רש"י איננו גאוגרפי אלא מטפורי, כלומר ההיפרדות של לוט מאברהם – חושפת יותר מטפח אחד על ההבדלים המהותיים בין אברהם ללוט בתחום המוסר.²⁵ ובאמונה בקיום הבטחת הקב"ה.²⁶ לאור זאת, הביא רש"י את המדרש, שתיאר את הליכתו של לוט לכיוון 'קדם', שהוא אמנם מתייחס לאותה 'שושנת-רוחות', שנאמרה לפני-כן בדברי אברהם ללוט (לפנות לימין או לשמאל), אך "מאבדת את הצפון" הפנימי – קדמונו של עולם.

22. רא"ם תמה על דברי רש"י אלו, שהרי מתיאור גבולות הארץ – ברור, שסדום נמצאת במזרח, בעוד שבית-אל נמצאת במרכז הארץ: 'ותימה, שמגבולי הארץ נראה, שכבר הירדן – במזרחה של א"י, ובית-אל – תוך א"י, ונמצא, שההולך מבית-אל, שהיה אברהם דר שם, אל כנר הירדן, הולך מאצל אברהם למזרחו הוא. וצ"ע [וצריך עיון]'.

23. ככתב-יד לייפציג, ספריית האוניברסיטה B.H.1 (מתכ"י, ס' 75016) הוסיף הסופר את ההערה הבאה, שמטרתה להסביר את: 'למערכו של עולם אי אפשר לומר [ר] שהרי [ים] המלח במזרח של ארץ ישראל [אל] היא'. אליצור הביא כמה תרגומים (שתיקנו כביכול את נוסח המקרא), שתרגמו את המילה 'מקדם', לכיוון מזרח – 'לקדם'. ראו אליצור (שם), עמ' 25.

24. רשימת פרשנים ודעות בעניין זה – ראו מ' בן ישר, 'ויסע לוט מקדם', י' בן שם, חמ"י גבריהו וב"צ לוריא (עורכים), **ספר יוסף ברסלבי (ברסלבסקי)**, ירושלים תש"ל, עמ' 94-98.

25. למשל, בעניין הגזל: "לפי שהיו רועין של לוט רשעים, ומרעין צאנם בשדות אחרים, ורועי אברם מוכיחים אותם על הגזל..." (רש"י לבראשית יג 7, ד"ה ויהי ריב); "נקרים היו משאר גמלים, שהיו יוצאים זמומים מפני הגזל, שלא ירעו בשדות אחרים" (רש"י לבראשית יג 10, ד"ה מגמלי אדניו).

26. בברכת הזרע לאברהם: 'הארץ נקנה לאברהם, ולו אין יורש, ולוט יורשו' (רש"י לבראשית יג 7, ד"ה ויהי ריב).

סיכום

בפירושו של רש"י מצאנו התייחסות למונחי ארבע רוחות השמים וחשיבותם בתיאורי-המקרא. השימוש בארבע רוחות השמים, ובעיקר כיוון מזרח שכונה 'קדם' – אינם רק מונחים גאוגרפיים אצל רש"י, **ולדבריו, יש לרוחות השמים משמעות רוחנית-דתית**. רש"י מדגיש, כי בעוד שלכיוון מזרח הייתה חשיבות רבה בקרב העמים בתקופה העתיקה, משום ששם מוצא השמש, ואליו פונים פני האדם (קדימה), הרי לדבריו אפשר למצוא גישה דתית, התואמת את האמונה היהודית למושג 'קדם' (מזרח): הקב"ה הוא קדמונו, כלומר יוצרו של העולם.

תפיסה זו של רש"י ביחס לארבע רוחות שמים – תואמת את גישתו הפרשנית לגאוגרפיה, המדגישה את המשמעות הסמלית-רעיונית ואת המסר החינוכי העולה ממנה, ומתעלמת, כמעט לחלוטין, מההיבטים הראליים של הגאוגרפיה, שאותם לא הכיר מניסיון אישי או ממקורות ישירים.

